

Жажді знати

Ч. 10.

Львів, жовтень 1943.

Рік II.

Як зруйновано Золотоверхого Михайла в Києві

На горбі, над узвозом, що з'єднує Хрещатик з Подолом, вісім віків простояла чудесна пам'ятка давнього мистецтва — велика церква Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Золотоверхий Михайло виніс на плечах своїх і біг часу і руйнівницькі хвилі історичних подій, зберігаючи на стовпах і склепіннях, як найдорогоцінніші зразки мистецтва XII віку, прекрасні мозаїчні композиції та лики святих. Михайлівську церкву збудував вел. кн. Михайло р. 1108. До наших часів збереглася середня тринавова частина, яку з трьох боків оточили пізніші прибудови, значно збільшивши розміри церкви. Новіші досліді (проф. Д. Айналов, П. Курінний) отожнюють Михайлівську церкву з літописним храмом на честь св. Дмитра Солунського, що був побудований на пів сторіччя раніше і лише перейменованим в кн. Михайлом у XII в. Тодішні мозаїки мають надзвичайний інтерес тим, що їх виконано за візантійськими зразками, але мозаїчні написи на них зроблені слов'янською мовою. Це свідчить, що мозаїчні роботи виконані були не чужоземцями, а київськими майстрами.

Перед цими мозаїками у великому захопленні стояв освічений і уважний мандрівник-архієпископ Павло Алепський, з почутих антіохійського патріарха Макарія, що одвідав Київ у середині XVII сторіччя. Він залишив нам і докладний опис цих мозаїк, які на той час були ще в більш збереженому стані, ніж пізніше.

Над Золотоверхим Михайлом протікали віки. І лише XIX сторіччя з добою романтизму принесло народам Європи ідею вивчення національної старовини. Тоді тільки кинулася в вічі повна занедбаність пам'яток старовини. І коли відомий „ревнитель просвещения“ гр. Микола Румянцев р. 1821-го одвідав Київ, враження його були дуже сумні. В листі до історика О. Малиновського він писав: „У Києві серце сокрушалось, бачачи, яке там панує недбальство до древностей наших; ніхто цим не займається і майже кожний уникає розмови про це, боячись виявити не тільки безпечність, але й те, що мало історію давніх наших часів знають“.

Ця недбальість до старовини і нещучо, яке помітив гр. Румянцев у Києві, були тим загальним тлом, на якому поодинокі постаті вчених робили спроби притягти ширшу увагу до справи збереження пам'яток мистецтва і старовини. З заснуванням університету в Києві, з появою тут відомого вченого митрополита Євгенія Болховитинова та першого ректора університету Михайла Максимовича, київські давні пам'ятки знайшли уважних дослідників. Засновано тимчасовий комітет для дослідження пам'яток старовини в Києві, і ряд професорів та аматорів археології взяли за цю справу.

В 40-х роках в гурті української інтелігенції, серед якої складалося товариство св. Кирила та Методія, цей інтерес до національної старовини, особливо до київських пам'яток, прокинувся ще з більшою силою. Шевченко, Куліш і Костомарів захоплені красою міста і тим відбитком сивої давнини, яким позначені були кожна вулиця, кожна площа, кожна церква старої частини міста. Київська старовина мала своїх відданих дослідників та захисників і в пізніші часи. Імена Володимира Антоновича, Миколи Петрова, Миколи Біляшівського, Данила Щербаківського, Володимира Щербини, Федора Ернста, Іполіта Моргилевського, Василя Базилевича — відомі в широких колах. Але всім їм доводилося діяти в атмосфері нерозуміння, недбальства, нещуча та недовіря.

Руїни старовинних будов використовувалися часто на будівельний матеріал. Реставраційні та відбудовні роботи по старих церквах провадилися такими варварськими та нещучими методами, які часто нищили саму пам'ятку. Ще шкідливішою була ворожа до місцевих особливостей релігійна, національна та соціальна політика, яку провадили представники московської влади або церкви впродовж XIX віку. Советська влада тільки продовжила цю політику, втілюючи в собі якнайбільше двоїстість, що такою характеристичною була в ставленні до пам'яток старовини впродовж цілого сторіччя. Пишаючись своїм культурним ставленням до мистецьких і історичних пам'яток, большевизм виявляв свою повну недбальість, а навіть зневагу до них.

Руїнація пам'яток старовини, яка йшла впродовж віків стихійно чи внаслідок недбальства й нещуча, що їх помітив ще гр. Румянцев, але ніяк не може зрівнятися з тією планою руйнацією, яку за 20 років свого хазяйнування проводили больше-

вики. Нещучо в цей час переросло всі припустимі межі, і від цього найбільше потерпіла справа охорони пам'яток мистецтва та культури. Культуртрегери й реставратори попередніх часів покривали фрески давнього часу новим безсмысленим і немистецьким живописом. Культуртрегери советського часу цілком нищили чудові архітектурні й мистецькі пам'ятки XII ст., щоб замість них поставити дивовижно незграбні нові будівлі.

До того ж советська доба позначилася й великою руйнацією музейної справи внаслідок перетворення, перекидання музеїв з місця на місце, злиття їх один з одним, утворення поруч з справжніми музейними інституціями нових музеїв, що покликані були одбити клясову боротьбу в історії мистецтва або політичні, революційні, антирелігійні настанови. Розпорощення таких давніх збірок, як колекції церковно-археологічних музеїв і рішучий похід проти буржуазного та націоналістичного мистецтва призвели до повного занепаду справу збереження пам'яток давнього українського мистецтва.

Спроби протидіяти цій руйнівницькій політиці приводили до трагічних колізій, які кінчалися самогубством (Д. Щербаківський), фізичним або політичним знищенням (М. Макаренко, Ф. Ернст).

В 1933 році руйнівницька хвиля цілком несподівано підкотилася під мур Михайла Золотоверхого.

Після сміливо й без перешкод розпочатої реконструкції Москви, підчас якої знищено було багато старовинних будівель, прийшла черга й до реконструкції Києва. В зв'язку з перенесенням столиці з Харкова до Києва задумано реконструувати майбутній центр столиці, де були б зосереджені найголовніші державні та партійні керівні установи навколо грандіозної площі, для утворення якої мали бути знесені квартали будівель. Для побудування будинку центрального комітету комуністичної партії призначено місце, де була Трисвятительська церква (будівля XII в.), для Раднаркому — місце, де стояла головна церква Михайлівського монастиря. Між цими двома будинками мала височити, замикаючи площу, колосальна постать Леніна перед широкими кам'яними сходами до Подолу.

Головою спеціальної урядової комісії для реконструкції був тодішній нарком внутрішніх справ УСРР, колишній начальник ДПУ — Балицький. Але було б несправедливим приписувати йому якусь ініціативну роллю в цих справах. Проекти реконструкції підготувалися в Москві. Авторами їх були архітекти-практики яким тисячі гонорари вважалися за речі важливіші, аніж українська старовина, проте загаль-

на настанова цілої реконструкції Києва йшла, розуміється, з Кремля.

Навколо долі Михайлівського Золотоверхого монастиря спалахнула боротьба. Головною дієвою особою в цій боротьбі був проф. Микола Макаренко. Він самовіддано пішов на боротьбу, не відступив ні разу, передісшивши, що Золотоверхий Михайло, який століть чарував своєю красою представників різних культур, — мусить жити за всяку ціну. Боротьба ця могла здатися дон-кіхотством, але інакше проф. Макаренко не міг діяти. Різкуватий на слові, він не міг не сказати, що знищити таку пам'ятку XII сторіччя — це злочин і що лише нещучо і некультурність можуть піти на це. Його поважний вік (він народився р. 1877), його велика ерудиція, як археолога і мистецтвознавця, могли щось важити в цій боротьбі. Колишній науковий співробітник Петербурзького Ермітажу, автор багатьох наукових праць — окремих археологічних досліджень і синтетичних праць з історії мистецтва, практичний діяч в галузі охорони пам'яток старовини, як керівник спеціального для цього урядового комітету в 20-х роках, а пізніше як діяльний член Всеукраїнського археологічного комітету при Українській Академії Наук, проф. Макаренко міг сподіватися, що до його слова поставляться уважно. Як тільки проект реконструкції Києва вийшов із секретної стадії перебування в надрах канцелярії та архітектурних майстерень і став відомим у Києві, — це було в кінці 1933 року, — проф. Макаренко використав свої зв'язки в науково-мистецьких колах Львівського й Ленінградського музеїв, щоб навколо захисту Михайлівського монастиря згуртувати найбільші сили. Проф. Макаренко написав велику доповідну записку, в якій підкреслював світове значення цієї пам'ятки. Записка призначалася для Української Академії Наук, але копії з неї проф. Макаренко поширив серед мистецтвознавців і широко читав свою записку в Києві. Нам не вдалося розшукати її, але ті, хто слухав і читав цю записку, розповідали, що вона була написана гостро, з ідкою насмішкою і різким повчальним тоном. З Академії Наук записку передали до урядового комітету для реконструкції Києва, а коли проф. Макаренкові почали погрозувати, він надіслав в оборону Золотоверхого Михайла величезну телеграму Стаїнові. Боротьба була нерівна і неспокійного вченого відправили на заслання.

За урядовим проектом всі корпуси Михайлівського монастиря, в тому числі й головна церква, мали бути знесені цілком. Мозаїки й фрески малося на увазі зняти й перенести до Софійського собору, який був перетворений на архітектурний музей. Вже за першою тривоною, яку здійснив проф. Макаренко, членкореспондент Академії Наук СРСР проф. Д. Айналов, що довгий час досліджував ранні пам'ятки українського мистецтва, а зокрема мозаїки великої Михайлівської церкви, разом з академіком архітектури Г. Котовим подали до Музейного управління Наркомпросу РСФРР, а також до Академії історії матеріальної культури доповідну записку про необхідність перегляду справи з Михайлівським монастирем. „Стан мозаїк, — писали Айналов і Котов, — такий, що вони сиплються і знімання їх зі стін спричиниться до їх загибелі, бо реставрація та переробка, як відомо з досвіду, позбавлять їх історичної вірогідності“. Не менша загроза, на думку Айналова й Котова, була й для фресок. Автори цієї доповідної записки писали, що вони „ніяк не можуть припустити, щоб існування цієї невеличкої будови могло перешкодити новому будівництву“. „Стародавню будову, — писали вони, — можна легко увімкнути в комплекс тепер запроєктованих споруд. Ми з свого боку готові всіляко сприяти і допомогти ув'язати її зі складом нових будівель“.

Утопічний проект проф. Айналова і акад. Котова рятування Михайлівської церкви зводився до того, щоб усі пізніші прибудови до церкви були знесені і тоді це значно скоротило б площу, що її займає будова, рештки якої були б законсервовані, а мозаїки та фрески залишені на своїх місцях, як чудові та рідкісні пам'ятки мистецької давнини“.

Золотоверхий Михайлівський Собор, Київ

Христос з „Причастя Апостолів”.
Мозаїка Михайлівського Собору в Києві

Мистецькі й наукові кола Москви зробили спробу вплинути на хід справи через старого більшовика Фелікса Кона, який мав синектуру в московському Наркомпросі, як завідувач музейного відділу. Під тиском цих кіл Кон 2-го квітня 1934 року „терміново, секретно, особисто” писав народному комісарові освіти В. Затонському до Харкова:

„Дорогой Владимир Петрович. В Москве распространены упорный слух о предстоящей ликвидации собора Михайловского Златоверхого монастыря в Киеве. Это вызывает большое волнение среди знатоков искусствоведов и художников, т. к. собор (1108 г.) с своими мозаиками является мировым памятником византийско-русского искусства (во всем мире сохранилось 6—7 памятников этого стиля); особый интерес к этому памятнику возбуждает наличие документальных сведений об участии в его мозаических работах русских художников. Огромное значение имеют также вделанные в стены собора рельефы XI века, представляющие редчайший памятник византийско-русской монументальной скульптуры. Если архитектура собора с внешней стороны и подверглась значительной перестройке в 17 в., то внутренность его находится в хорошей сохранности. Очень прошу Вас сообщить мне, что мне следует отвечать на бесчисленные запросы по поводу судьбы этого собора, которые поступают ко мне со всех сторон.

С дружеским комплиментом Ф. Кон. 8 квітня „особисто, спільною поштою” Ф. Кон знову писав Затонському:

„По полученным мною сведениям проект постройки здания ЦК партии в Киеве захватывает место, на котором стоит собор быв. Михайловского монастыря, о котором я Вам писал. Несмотря на то, что проект уже утвержден тов. Балицким, как председателем Правительственной Строительной Комиссии, обращаюсь к Вам с настоятельной просьбой о пересмотре состоявшегося решения и о разработке иного варианта постройки, который позволил бы сохранить мировой памятник искусства”.

Одновременно натиск на Затонського йшов і з боку Академії історії матеріальної культури, яка в листі з 4 квітня до Затонського посилалася на заяву проф. Айналова й академіка Котова і з свого боку нагадувала про можливу загибель при зніманні зі стін церкви та перенесенні до іншого місця мозаїк. Що робив у цей час Затонський? Нам невідома його роль у виробленні чи ствердженні проекту реконструкції Києва, — можливо, що там обійшлося й без допомоги колишнього асистента з фізики в київському політехнічному інституті. Але до скорішої руйнації Михайлівського монастиря і великої Михайлівської церкви Затонський таки приклав своїх рук. Про це говорять яскраві документи.

В. Затонський, як народний комісар освіти, очолював усі справи, що пов'язані були з питанням мистецтва, культури. Він був останньою інстанцією, яка могла підтримати голос фахівців у справі захисту цієї пам'ятки XII віку. Голова урядової комісії для реконструкції Києва, народний комісар внутрішніх справ, заступав інші інтереси, інтереси уряду, що йшли в розріз з інтересами науки.

Затонський, перебуваючи ще в Харкові, на початку червня призначив спеціальну комісію для обстеження Михайлівської церкви в складі — завідувача музейної секції українського наркомпросу Макаревича, преставника урядової комісії та представника ДПУ — Письменного. До обстеження мали бути залучені експерти, в складі цих останніх був покійний проф. І. Моргилевський.

Роль експертів була наперед встановленою. Вони мали лише ствердити технічну можливість перенесення фресок та мозаїк, а це тим самим вирішувало вже долю церкви. Їй не було місця в урядовому проекті

коласального майдану: вона якимсь більмом стояла б на фоні грандіозних сірих споруд та порушувала б советський ансамбль колосальної площі, урядових палаців і пам'ятника Ленінові. І в той самий час, коли з Харкова посилали Макаревича, щоб провести якісь ще обстеження церкви, з Академією Мистецтв у Ленінграді вже йшло листування про надсилку до Києва фахівців науковців і майстрів для знімання мозаїк і фресок. Затонський поспішав з цим, ще здавалося б, до остаточного вирішення долі церкви.

Мистецької цінності михайлівських мозаїк і фресок XII віку, можливо, роботи Алімпія Печерського, Затонський не міг заперечувати. Світове значення їх — це загально визнаний факт. А коли зняти ці мозаїки й фрески і перенести їх до музею — аргументи вчених на захист церкви — відпадутъ: вона позбавиться найбільшої своєї цінності.

11 червня Затонський пише два листи членам комісії для обстеження церкви — Макаревичеві і Письменному. Листи ці — на окремих офіційних бланках народного комісара освіти УСРР; написані вони єдиним розчерком, малиновим чорнильним олівцем від першого рядка до підпису — все рукою Затонського, але мова і тон їх різні, відповідно до адресатів. Лист Макаревичеві написаний українською мовою в діловому тоні. Лист Письменному — російською мовою, зі зниженням тону, вибі з вибаченням, що доводиться закликати фахівців, та з якоюсь специфічно-більшовицькою брутальністю. Ось ці два листи:

„т. Макаревич

я вже не пам'ятаю, чи попередив Вас під час розмови, щоб Ви у Києві зв'язались в справі обстеження собору з т. Письменним.

Познайомить Вас може т. Коппо. При обстеженні слід, щоб був представник від урядової комісії, а т. Письменний по сполученню і ДПУ. Ще раз повторюю, що казав — серед науковців отих галузей не счиняйте, але по-діловому організуйте перевірку стін. В. Затонський. На всякий випадок даю листа до т. Письменного”.

Лист до Письменного розкривав фактивний характер цілого обстеження, що мав перевести Макаревич за допомогою фахівців.

„Т. Письменний (писав В. Затонський вже російською мовою): По поводу Михайловского Собора любители старья поднимают шум, будто там на стенках (частью на виду, частью в замазанном виде под слоем штукатурки) имеются древние картины (мозаика и фрески). Я направил в Киев нашего заведующего Музейным отделом т. Макаревича с тем, чтоб он без шума организовал обследование, поковырял где надо стенки и т. п.

Это придется делать с привлечением кой кого из спецов.

Заодно они должны прикинуть, каким образом производить съемку стеной живописи, которая действительно представляет художественно-историческую ценность.

„Музейщики”) будут, разумеется, тянуть во-лнынку.

В этом деле в дальнейшем нам придется разбираться вместе с Всеволодом Аполлоновичем (Балицким). Сейчас Вы примите участие в том, что поручено предварительно подработать т. Макаревичу.

В частности т. Чердак может быть полезен по части подбора и характеристики подходящих ученых спецов. Привет. В. Затонский”.

Через два дні після наведених листів, 13 червня, Затонський знову пише два більші офіційні листи президентові Академії Мистецтв Бродському та Феліксові Конові і знову, з аналогічною різницею в тоні, він запевняє обох, що треба негайно приступати до знімання мозаїк, бо знесення церкви вже вирішено, і може не залишитися часу на цю складну операцію. Затонський виває руки, як що доведеться в майбутньому зберегти лише фотографії з цих пам'яток, а не самі пам'ятки.

„Я одержав відомості з Києва, писав Затонський Бродському: що Академія Мистецтв та й Ви особисто надто зацікавилися мозаїками та фресками Київського Михайлівського собору. Все це дуже добре, але як би від побільшеного інтереса не сталося задержки в організації знімання зі стінок зазначених пам'яток старовини. Всяляка задержка тільки скорочує строки, що лишаються для виконання робіт. В решті можуть постраждати мозаїки та фрески”.

Він жалівся далі на те, що професори, які поїхали до Києва в цій справі, відволікають початок роботи. Професор Фролов приїхав до Києва 10 червня, а Киплика, який мав організувати всю роботу, чекали на другий день. Але обидва ці вчені мали повернутися до Ленінграду, зробити доповідь президентові Академії Мистецтв і лише після цього зібрати бригаду відповідних майстрів.

„Як що в спеціалістів мистецтва та аматорів старовини”, — писав Затонський Бродському: „бажання зберегти художні та історичні цінності Михайлівського собору, треба негайно приступати до знімання, щоб то вислати бригади майстрів і починати роботу... У мене до Вас прохання, як що можете, прискорте виїзд майстрів, у всякому разі припиніть затримки. Дуже можливо, що в деяких археологів та мистецтвознавців є надія і бажання шляхом затримок добитися залишення цілого Михайлівського собору, точніше — стародавньої його частини. Цей варіант зараз виключений. Будова має бути знесена. Нам усім дуже бажано зберегти те, що уявляє художню, історичну цінність. Поможіть перевести Ваших академіків од археології на теми, які відповідають нашій країні та нашій епосі”.

Новий лист до Ф. Кона з 13 червня звучить тією ж відвертою брутальністю, як і лист до Письменного, з додатком якоюсь роздратованості проти вчених фа-

*) Це слово виправлено замість написаного раніше „Всякие музейные старевщики”...

хівців, що намагалися ще відстояти пам'ятку XII в. Ось уривки з цього листа в оригіналі:

„Имею из Киева сведения, что уважаемые специалисты с Художественной Академии не помогают в организации снятия фресок и мозаик с Киевского Михайловского собора, а наоборот затягивают дело...”

Тем часом учені любители старья всячески добиваются, как это Вы знаете из писем, которые Вы же мне пересылали, сохранения собора в целостности. Поскольку Вы этим делом интересуетесь, сообщаю, что вопрос о сносе собора решен. Может итти лишь речь о снятии мозаик и фресок. Чем дальше будут канителить, тем меньше останется времени для этой сложной операции. Может кончиться тем, что придется ограничиться лишь фотоотъемками. Выводы будут сами старьевщики. Если этим по-прежнему интересуетесь, нажмите на Академию Художеств, разъяснив им положение дела”.

Відповідь Ф. Кона на цей лист датована 23 червня. Між його першими листами на початку червня та цією останньою відповіддю не пройшло й місяця, проте як змінилася позиція Кона — з захисника він стає активним допомагачем в руйнації цього, за його висловом, „світowego пам'ятника византийско-русского мистецтва”. Кон повідомляє тепер Затонського, що негайно за одержанням листа він вжив заходів до прискорення справи і добився, що замісник директора Академії Мистецтв Лєгран обіцяв негайно надіслати спеціалістів для виконання операції щодо знімання та перенесення мозаїк. Тепер Ф. Кона непокоять тільки такі дрібниці, якими закінчується його лист: „необхідно тільки наказати київським будівельним організаціям подавати всяляку допомогу тим, хто працюватиме над зніманням живопису, щодо руйнування та, підмоств та іншого, бо роботу доведеться провадити на великій висоті”.

Затонський і Кон з партійної дисципліни діють вже в одну руку. За директивою Кремля вони поспішають знищити світову пам'ятку української культури XII в.

Місце її стоїть тепер порожнім, огорожене дерев'яним парканом. Совети не встигли здійснити свої химерні проекти забудови цього історичного місця...

А жертва цих химер — мозаїчні і фрескові прикраси монументальної архітектури, відірвані від свого лона, покочаються в Софійському соборі. Два найкращі мозаїчні зразки перевезено до Москви. „Недбальство та неучтвo” перемогло й на цей раз.

Проф. В. Міяковський